

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 19, No. 38, Winter 2021

**Medicine and Challenge during the
Afsharid and Zandid Dynasties
(1735/1794)-**

Seyyed Mohammad Tayebi ¹
Mehdi Asadi ²

1. Introduction

Medical Sciences is considered as one of the most important characteristics of culture and civilization which passed many ups and downs in its lifetime. Afsharid and Zand dynasties ruled during one of the most critical periods of Iranian history. Repeating internal and international wars weakened all the governmental structures and the social life. However, during this time, the European progressed very fast in terms of scientific developments, including medicine and Iranian passed just the opposite way. Despite such a chaotic situation that influenced the scientific and cultural atmosphere of the country, we witness the presence of some medicine men, who are, in fact, the last generation of Iranian outstanding medicine men. These medicine men carried out many important services in medical area like educating numerous students. Inspired by Indian medicine, these doctors, who were trained in the school of great Iranian physicians, added to the richness of their former teachings. Recognition of diseases and attention to its treatment based on experimental principles and mental state and principles of proper nutrition in the treatment of patients, is one of the points of medical attention of this

---

*Date received: 03/11/2019

Date accepted: 26/12/2020

¹ **Corresponding author:** Associate Professor of History Department in Shahid Bahonar University of Kerman, Iran, Email: m.tayybi@uk.ac.ir

² Assistant Professor of History Department in Shahid Bahonar University of Kerman, Iran, Email: Mahdiasadi@uk.ac.ir

period. One of the points to consider in the medical life of this period was the widespread presence of European physicians and their competition with Iranian physicians in the field of politics and government. These competitions started from the Safavid era and continued during this period. The great proximity of Iranian physicians to the kings of this period showed their superiority over foreign rivals.

2. Methodology

Applying a descriptive-analytical method and by analyzing different texts, this study seeks to introduce Iranian and foreign medicine men and their comparison in terms of explaining the Iranian medical practice and medical condition in this period.

3. Discussion

Results of the research show that in spite of the decline of Islamic culture and civilization in medical area, we witness the presence of the last famous Iranian medicine men whose prominence went beyond the borders of Iran. Different ways of treating diseases, specially emphasizing on psychological issues and writing multiple medical books and their ability in comparison with European doctors who resided in Iran are the most important (Assef, 1969, p.139)

Physicians of this period, such as Alavi Khan, were among the most famous physicians of their time and even after their time, and their fame spread to the borders of India. Paying attention to the psychological aspects of patients and applying the correct principles of nutrition by them, especially the treatment of various diseases of Nader Shah Afshar and writing several books in the field of medicine and knowledge of herbal medicines and training of students all show the high position of this sage in medicine. Was. (Ibid: p. 145). The challenges and efforts of Iranian physicians compared to European physicians who came to Iran in the form of religious, political and commercial delegations during this period, show the relative superiority of Iranian physicians in diagnosing and treating diseases. European physicians who came to Iran through various East India companies and were recruited to the court in various ways for political influence, according to the data of this period, did not have a correct understanding of medicine and were treated only with the use of some

new pain killers (Bazin,1961 P. 29, 75). And their only purpose was to increase the commercial interests of these companies. Diseases such as cholera, plague, and malaria were more prevalent during the period in question. Due to the weaknesses of the political structure of the governments of the time and their inattention to the disease, the people had no choice but to flee and migrate from the place of the disease. During this period, especially the plague in Zandieh period, many people suffered casualty (Navai. 1997, p. 83).

4. Conclusion

Numerous compilations of some Iranian medicine men in this period and their comparison in terms of treating diseases with European doctors present in Iran confirm the superiority of Iranians in diagnosing and treating different diseases. Presence of Iranian doctors in the Indian Court of the Gurkanis due to the wide presence of Europeans in that country is another point of this claim. Iranian physicians of this period had a special emphasis on the experimental and psychological issues of patients. Attention to psychological issues in the treatment of diseases and emphasis on maintaining the peace of mind of patients were among the issues of concern for physicians of this period. Attention to other medical issues, especially the careful study of patients' symptoms and experimental activities in this field, including the observation of patients' urine, shows the importance of experimental topics in the treatment of diseases of this period. An combination of Indian and Iranian drugs indicates the convergence between Indian and Iranian medicine. At this time, we are also witnessing the presence of Western medical claimants in Iran. However, their medical science was in its infancy and they did not have a significant advantage over Iranian medical knowledge and sometimes they were surprised by the herbal medicines of this period in the rapid treatment of diseases. Despite this practice, their orientalist view and emphasis on the superiority of the West over the East, especially in the field of medicine, is very much seen among the works of Westerners at that time and scholars of the later period; Therefore, their resources should be used with caution.

Keywords: Afsharid dynasty, Zandid dynasty, Iranian medicine men, European medicine men, Diseases, Treatment

References [In Persian]:

- Arbab, M. A. (2002). *Chronicle of the Carmelites in Persia* (Translation). Tehran: Ney pulicshers. [In persian]
- Assef, M. (1969). *Rostam-ol-tawarikh*. Tehran: Taban pulishers: [In persian]
- Astarabadi, M. M. (2011). *Jahangosha-ye Naderi*. Tehran: Donyaye Ketab pulicshers. [In persian]
- Bazin, P. (1961). "*Nameha-ye tabib-e Nader Shah* (A. Hariri, Trans.). Tehran: Taban pulishers. [In persian]
- Claustre, A . D. (1970). *History of Nadershah* (M. amirkhani, Trans.). Tehran: soroush pulicshers. [In persian]
- Donboli, A. (1970). *Tajrebat ol-ahrar va tasleyat ol-abrar* (H. Tabatabai, Rev.). Tabriz: Tarikhe farhang pulishers. [In persian]
- Elgood, C. (1977). *A medical history of Persia* (B. Forghani, Trans.). Tehran: Amir kabir pulishers. [In persian]
- Elgood, C. (1996). *A medical history in the Safavid period* (M. Javidan, Trans.). Tehran: Tehran university pulishers. [In persian]
- Emdad, H. (n.d.). *Shiraz in the past and present*. Shiraz: Etehadii Matboati Fars pulicshers. [In persian]
- Franklyn, W. (1979). *Travel observation from Bengal to Iran* (M. Javidan, Trans.). Tehran: Tehran university pulishers. [In persian]
- Golestane, M. A. (1955). *Mojmal al-tarikh-e bade- Naderiya*. Tehran: Ebne sina Publishers. [In persian]
- Golshani, A.R. (2012). *Mirza Hashem Alavi Khan Shirazi ambassador of Shiraz medical school in the Indian subcontinent*. Shiraz: Shiraz university of medical scienes.
- Hazin, M. A. (1996). *Tarikh-e ahwal*. Tehran: Asnade Enghelab pulishers: [In persian]
- Hedayat, R. (2006). *Rowzat ol-safa-ye Naseri*. Tehran: Asatir pulishers. [In persian]
- Jones, H. S. (1977). *The last day of Lotfali Khan Zand* (H. Nategh. J. Gerny, Trans.). Tehran: Amrkabir pulicshers. [In persian]

- Kalantar, M. (1983). *Ruzname-ye Mirza Mohammad-e Kalantar-e Fars*. (A. Aqbal, Rev.). Tehran: Tahuri publishers: [In persian]
- Kashani, A. G. (1982). *Tarikh-e Ngarestan*. Tehran: Hafez Publishers. [In persian]
- Kashani, A. G. (1990). *Golshan-e Morad*. Tehran: Zarrin publishers.
- Keshmiri, A. (1970). *Bayan al-waqe*. Lahur: Panjab University publishers.
- Khurmuji, G. (2001). *Nozhat al-akhbar*. Tehran: Vezarate Farhang publishers. [In persian]
- Lockhart, L. (2000). *The history of Nader Shah* (M. Hamedani, Trans.). Tehran: Ebnesina publishers. [In persian]
- Marvi, M. K. (1990). *Alam Ara-ye Naderi*. Tehran: Elm publishers. [In persian]
- Mehraz, R. (1969). *The elites of Shiraz*. Tehran: Asare Melli publishers. [In persian]
- Minorsky, V. (2002). *Iran in Nader Shah period* (R. Yasemi, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab publishers. [In persian]
- Mosavi Bojnordi (2017). *A Comprehensive history of Iran* (Vol. 14). Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center. [In persian]
- Mosavi Nami, M. M. S. (1989). *Tarikh-e Giti Gosha*. Tehran: Eghbal publishers. [In persian]
- Nagm Abadi, M. (n.d.). *History of medicine Iran after Islam*. Tehran: Tehran university publishers. [In persian]
- Navai, A. H. (1997). *Karim khan-e Zand*. Tehran: Amirkbir publishers. [In persian]
- Otter, J. (1957). *Voyage en Perse* (A. Eghbali, Trans.). Tehran: Javidan publishers. [In persian]
- Perry, J. R. (1989). *Karim Khan-e Zand* (M. A. Saki,Trans.). Tehran:Nashre no pulicshers. [In persian]
- Qodduzi, M. (1960). *Nader nameh*. Mashhad: Khorasan publishers. [In persian]

- Sedigh, A. (1959). *The history of Iranian culture*. Tehran: Tehran university of publishers. [In persian]
- Shabni, R. (1999). *Social history of Iran in the Afsharid periods*. Tehran: Qoumes publishers. [In persian]
- Tabib, E. (1998). *Diwan*. Tehran: Sanai publishers. [In persian]
- Varahram, Q. (1987). *Polotical and social history of Iran in the Zand Period*. Tehran: Moyyn publishers. [In persian]
- Zarinkub, A. H. (2015). *History of Iranian people* (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir publishers. [In persian]
- Zibakalam, S. (2009). *Niakoi* (M. Axworthy, Trans.). Tehran: Rozane publishers. [In persian]

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نوزدهم، شماره سی و هشتم، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

طب و طبابت و چالش‌های آن در عهد افشاریه و زندیه (۱۱۴۸ هـ. ق. / ۱۷۳۵ م. - ۱۲۰۹ هـ. ق. / ۱۷۹۴ م. #)

سید محمدطیپی (نویسنده مسئول)^۱

مهدی اسدی^۲

چکیده

دوران سلسله‌های افشاریه و زندیه یکی از بحرانی‌ترین ادوار تاریخ ایران اسلامی است. وقوع جنگ‌های مکرر داخلی و خارجی، اسباب ضعف تمامی ساختارهای حکومتی و حیات اجتماعی را سبب گردید. این در حالی بود که اروپاییان در این زمان با سرعت بسیار در جهت پیشرفت علمی از جمله در حیطه پزشکی حرکت و ایرانیان نیز مسیر عکس آن را طی می‌نمودند. به رغم چنین وضعیتی نابسامانی که حیات علمی و فرهنگی کشور نیز متأثر از آن بود، در این دوران شاهد نمود معدودی از پزشکانی همچون علوی‌خان و میرزا محمدنصیر هستیم که در واقع آخرین نسل پزشکان مطرح ایران محسوب می‌شوند. تشخیص دقیق بیماریها به صورت نظری و عملی و شیوه‌های درمان آن و برتری داشتن در برابر برخی پزشکان اروپایی که در ایران این عهد حضور داشتند، از نکات بسیار مهم پزشکی این دوره است. مقاله حاضر با روش توصیفی - تحلیلی درصدد معرفی اطبای ایرانی و فرنگی و مقایسه آنان در امر طبابت و تشریح دقیق وضعیت پزشکی این دوره است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد علی‌رغم شرایط نامساعد سیاسی این دوران، حیات پزشکی شاهد حضور پزشکان مشهوری بود که در عرصه تألیف و شرح کتب پزشکی و شناخت خواص گیاهان دارویی آثار ارزشمندی به طبع رساندند. تأکید بر مسائل روانی و تغذیه در درمان بیماری و توجه تجربی در شناخت امراض از دیگر دستاوردهای مهم پزشکان این عهد است.

– تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۰۸/۱۲

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۹/۱۰/۰۶

DOI: 10.22103/jis.2020.14935.1981

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهیدباهنر کرمان، ایران. m.tayybi@uk.ac.ir
۲. استادیار گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی دانشگاه شهیدباهنر کرمان، ایران. mahdiasadi@uk.ac.ir

واژه‌های کلیدی: سلسلهٔ افشاریه، سلسلهٔ زندیه، اطبای ایرانی، اطبای فرنگی، بیماری‌ها، درمان.

۱. مقدمه

تاریخ پزشکی ایران در دوران باستان در نتیجهٔ تعامل با دستاوردهای علوم یونانی، سریانی و هند و همین‌طور دستاوردهای سابق خود، پیامدهای مهمی را به همراه داشت. تداوم این تعامل در ایران دوران اسلامی با شدت بیشتری ادامه داشت. توجه خلفای نخستین عباسی به اشاعهٔ علوم از جمله پزشکی، اسباب نهضت ترجمه را فراهم آورد و بر غنای دستاوردهای سابق افزود. نگاه خلفا و حاکمان سلسله‌های نخستین اسلامی به توسعه علوم و مقابله با جریان‌های مخالف، سبب گردید علم پزشکی تا اواخر قرن پنجم به شکوفایی برسد. پزشکانی چون ابن سینا که در فیزیولوژی بدن انسان، علم تشریح، توصیف اعصاب قسمت‌هایی از بدن همچون چشم و اعمال برخی جراحی‌ها و نیز توجه به علوم اعصاب و روان، سالها سرآمد زمان بودند، حاصل همین نگرش‌ها به علم پزشکی بودند. توجه و شناخت دقیق کتاب‌های ابوعلی سینا، زکریای رازی و سایر پزشکان تمدن اسلامی و توسعه و گسترش علمی و تجربی علوم پزشکی، سالها مسلمانان را در صف پیشگامان این عرصه علمی قرار داد. بدون تردید در پیشرفت تمامی علوم، بخصوص در عرصه پزشکی، شرایط سیاسی - اجتماعی کشور و وجود بستری امن، نقش مهمی ایفا می‌نمود. از پایان قرن پنجم هجری به بعد، ضعف خلفا و توجه آنها به مسائل فرعی خلافت و حکومت و تنگ‌نظری آنان و مذهب رسمی نسبت به ترویج برخی از علوم، اسباب افول علم پزشکی را فراهم نمود. می‌بایست توجه داشت رویکرد مذهب رسمی و محدودیت‌هایی که برای استفاده از میّت برای تشریح دقیق بدن و مسائل مربوط به زنان وجود داشت، از دیگر اسباب ضعف علم پزشکی بود.

از ابتدای قرون جدید در اروپا که تقریباً همزمان با روی کار آمدن سلسله صفویان بود، اروپاییان تحولات علمی خود را آغاز نمودند؛ هرچند برتری آنان تا پایان سلسله صفویان چندان محسوس نبود.

از اواخر صفویان تا روی کار آمدن سلسله قاجار که مصادف با قدرت‌گیری سلسله‌های افشار و زند در تاریخ ایران است، تحولات علمی اروپا بخصوص در عرصه پزشکی، شتابی فزاینده گرفت. در همین زمان حساس در تاریخ اروپا، حیات سیاسی - اجتماعی ایران به گونه‌ای دیگر رقم خورد. حملات افغانها به ایران، قدرت‌گیری نادرشاه و درگیری‌های مکرر جانشینان او و قدرت‌گیری زندیان و تداوم درگیری‌های بازماندگان او بر سر کسب قدرت، فضای سیاسی - اجتماعی و علمی ایران را به رکورد عظیمی فرو برد. بسیاری از

علما و دانشمندان ایران، بخصوص در عرصه پزشکی برای ادامه فعالیت‌های علمی خود، فضای ایران را ترک نمودند؛ هرچند برخی از آنان در مدت زمان کوتاهی که آرامش در ایران برقرار گردید دوباره به وطن بازگشتند و مصدر خدمات مهمی شدند. در عرصه پزشکی و دستاوردهای طبای ایرانی تاکنون پژوهش‌های گسترده‌ای صورت گرفته است. وضعیت منحصربه‌فرد سلسله‌های افشار و زندیه و رویکرد منابع به نگارش تحولات نظامی و سیاسی، پژوهش‌های این دوره را نیز به جانب تحولات سیاسی - نظامی معطوف نموده است. بر این اساس رویکرد منابع به تحولات سیاسی - نظامی و کمبود منابع در این دوره سبب مغفول ماندن مباحث پزشکی این دوره از سوی پژوهشگران شده است؛ بنابراین مقاله حاضر، نخستین پژوهش در این زمینه و درصدد پاسخ‌گویی به سؤال‌های زیر می‌باشد:

۱. عوامل سیاسی در این دوران چه تاثیری در فراز و فرود طب و طبابت داشتند؟
۲. اطبا معروف این دوره به عنوان آخرین نسل طبای معروف ایران چه کسانی بودند و و شیوه‌های طبابت آنان چگونه بود؟
۳. توانمندی طبای ایرانی در مقابل طبای اروپایی که در ایران بودند، تا چه میزان بود؟

۲. بحث و بررسی

۲-۱. درآمدی بر پیشینه تعاملات پزشکی ایران با ملل همجوار

تاریخ پزشکی ایران در دوران نخستین قرون اسلامی که تا قرن پنجم هجری به عصر زرین خود رسید، ریشه در علم پزشکی ایران باستان، یونانیان، سریانیان و تا حدودی متأثر از پزشکی هندوستان بود. با فتح ایران از سوی اعراب مسلمان، مکتب پزشکی ایران باستان که در جندی‌شاپور مرکزیت یافته بود، به مرور به مرکز علمی جدید یعنی شهر بغداد منتقل گردید. این تعامل از ابتدای دوران امویان آغاز و در دوره عباسیان به اوج خود رسید. در جندی‌شاپور پزشکان سریانی، نسطوری، هندی حضور داشتند. این پزشکان در نهضت ترجمه و سپس تألیف کتاب، ساخت بیمارستان و طبابت مردم نقش مهمی ایفا نمودند؛ به طوری که از نقش آنان در اعتلای پزشکی تمدن اسلامی ایرانی نمی‌توان غفلت نمود. بنیان‌های پزشکی مسلمانان بر اصول پزشکی ایران باستان و یونانیان و هندیان قرار داشت و تعامل این سه ضلع از دوران باستان آغاز شده و در دوران اسلامی با توجه به گسترش فتوحات مسلمانان به نهایت خود رسید.

در دوران ایران باستان توجه به مسائل مربوط به پزشکی، از جمله وظایف اطبا و شیوه‌های درمان بیماران، در بسیاری از متون از جمله دینکرد و وندیداد بازتاب داشت (ن.ک: بجنوردی، ۱۳۹۶/ ج ۱۴، ۳۴). آشنایی ایرانیان باستان با پزشکی یونانی از دوران

هخامنشیان آغاز گردید. چندین پزشک یونانی در دربار هخامنشیان حضور داشتند. حمله اسکندر و تسلط چندین ساله سلوکیان بر ایران، سبب گردید ارتباط ایرانیان با علوم یونانی از جمله پزشکی بیشتر گردد. از این زمان مراکز علمی یونانیان بیشتر به اسکندریه و انطاکیه منتقل گردید و این مراکز نیز نقش مهمی در ارتباط پزشکی ایرانیان با یونانیان داشتند. با قدرت‌گیری رومیان و ساسانیان و تسلط رومیان بر سرزمین‌های سوریه و بین‌النهرین، اختلاف‌های مرزی آنان آغاز شد. در این مناطق سریانیان ساکن بودند. آنان از این دوران تا قرون نخستین اسلامی نقش بسیار مهمی در انتقال علوم پزشکی به ایرانیان باستان و مسلمانان دوران اسلامی داشتند. در این انتقال، شهرهای آنان همچون رها، نصیبین، قسرین و ادس نقش بسیار مهمی داشتند. در این شهرها که مراکز علمی نیز بود علوم پزشکی یونانی از طریق ترجمه کتب بدون تغییری حفظ گردید (ن.ک: نجم آبادی، ۱۳۶۶، ج ۲، ۳۷).

با تسلط ایرانیان بر نصیبین و مهاجرت بسیاری از نسطوریان به جهت مشکلات مذهبی به داخل ایران، گسترش علوم بخصوص طب در ایران با سرعت بیشتری دنبال گردید (ن.ک: صدیق، ۱۳۳۸، ۷۸). این گروه از سریانیان و نسطوریان در تشکیل مدرسه و بیمارستان جندی‌شاپور نقش مهمی ایفا نمودند. حضور گسترده سریانیان در جندی‌شاپور چنان بود که نه تنها آنان برای مدتی آنجا را اداره می‌نمودند بلکه زبان غالب میان پزشکان آنجا نیز سریانی بود. (ن.ک: بجنوردی، ۱۳۹۶، ۳۶). با آمدن تعدادی محدود از اطباء هندوستان به جندی‌شاپور، میراث پزشکی هند در ارتباط بیشتری با طبابت ایران قرار گرفت (ن.ک: زرین کوب، ۲/۱۳۹۴، ۵۲۳). بر این اساس میراث علم طب در ایران باستان به این طریق به مراکز علمی مسلمانان منتقل گردید.

می‌باید به این نکته توجه نمود که علم طب در تمدن اسلامی همانند ابتدای نهضت ترجمه، تنها به ترجمه کتب یونانی و سریانی به عربی خلاصه نگردید بلکه در محیط اسلامی و با نگرشی انتقادی به رویه طبابت یونانیان و تعامل با پزشکی هندی مخلوط و پزشکی تمدن اسلامی شکل گرفت. تلاش‌های سریانیان در زمینه طبابت در دوره اسلامی تا پایان سلطنت آل بویه ادامه داشت. پادشاهان آل بویه و وزرای دانشمندپروری همچون صاحب بن عباد در این زمینه نقش بسیار مهمی داشتند. یکی از نوادگان جرجیس بن بختیشوع که ریشه در مکتب جندی‌شاپور داشت و در علم طب معروف بود، مورد احترام و توجه آل بویه قرار داشت.

چنانچه اشاره گردید اوج شکوفایی تاریخ پزشکی تا پایان قرن پنجم هجری بود. از این زمان به بعد هر چند تک‌ستاره‌هایی همچون اسماعیل جرجانی نویسنده ذخیره خوارزمشاهی در عالم پزشکی می‌درخشیدند ولی به دلایل بسیاری که اشاره گردید، این سیر به مرور رو به افول نهاد. فعالیت‌های پزشکان این دوران تا زمان قاجار اغلب بر اساس یافته‌های همان

عصر زرین پزشکی بود و کمتر چیزی با تحقیقات جدید به یافته های آن زمان افزوده شد؛ به طوری که علی افضل قاطع در کتاب خود به نام منافع افضلیه می گوید کتابش برگزیده ای از کتب متقدمان است (ن.ک: بجنوردی، ۱۳۹۶، ۱۵۷). از دوران صفویه و با تشکیل شرکت های هند شرقی توسط اروپاییان، آنان به مرور به ساختن بیمارستان و آوردن داروهای جدید روی آوردند. بر این اساس از این زمان عصر دیگری از تعامل پزشکان غربی با اطبا ایرانی به مرور آغاز گردید.

۲-۲. طب و طبابت در عهد افشاریه (۱۱۴۸ هـ.ق/۱۷۳۵ م. - ۱۱۶۳ هـ.ق/۱۷۴۹ م.)

در عصر سلسله افشاریه تاریخ ایران در حوزه علوم پزشکی شاهد حضور آخرین پزشکان بزرگ تمدن اسلامی - ایرانی است. اهمیت پزشکان این دوره در تشخیص و درمان بیماری ها نه تنها در گستره جغرافیایی کشور، بلکه در خارج از مرزهای ایران مشهود است. آوازه این پزشکان در دیار سایر سلاطین همجوار ایران چنان بود که آنان از پزشکان ایرانی درخواست حضور در دربار خود را نمودند؛ و برخی از این اطباء با توجه به شرایط نامساعد سیاسی - اجتماعی ایران از اواخر دوره صفویه به بعد، تصمیم به جلای وطن گرفتند؛ هرچند معدودی از آنان در زمان حکومت نادرشاه افشار و با توجه به ثبات سیاسی به ایران بازگشتند. شناخت و تبیین دقیق وضعیت پزشکی کشور در این دوره با توجه به محدودیت منابع و کمبود داده های تاریخی در این زمینه، مستلزم شرح زندگانی اطباء مشهور این دوره و فعالیت های پزشکی آنان است؛ تا از این رهیافت، آخرین مرحله پرفروغ حیات پزشکی ایران ترسیم گردد.

۲-۲-۱. اطباء ایرانی

۲-۲-۱-۱. محمد هاشم شیرازی (علوی خان)

محمد هاشم فرزند میرزا هادی طیب و بزرگ ترین پزشک ایرانی این دوره است. او در سال ۱۰۸۰ هـ.ق تولد یافت و متأثر از منابع ایرانی طبابت را فرا گرفت. وضعیت نابسامان سیاسی کشور در سالهای پایانی حکومت صفویان سبب گردید، او نیز همانند بسیاری از دانشمندان بزرگ ایرانی در عرصه های مختلف علوم، به هندوستان مهاجرت نماید. دربار سلاطین گورکانی هند با صرف هزینه های گزاف از ابتدای دوره صفویان به ویژه از زمان حکومت همایون فرزند بابر مؤسس سلسله گورکانیان هند، پذیرای دانشمندان ایرانی بود. محمد هاشم در ابتدای ورود به هند در دربار محمد اعظم (فرزند اورنگ زیب) به عنوان پزشک دربار مشغول به کار گردید. تبخر بالای این طیب نامدار در مداوای بیماری ها سبب اهمیت یافتن دو چندان او گردید. بر این اساس در دربار پادشاهان بعدی گورکانی همچون احمد شاه و محمد شاه از جایگاه برجسته ای برخوردار گردید و علاوه بر دریافت مقرری قابل توجه، القابی همانند علوی خان و معتمد الملک نیز به او اعطا گردید. این توجه

ویژه نشان از تبخّر بالای او در امور پزشکی بود. مقارن لشکر کشی نادرشاه به هندوستان در سال ۱۱۵۱ هـ. ق. محمد هاشم (علوی‌خان) سمت حکیم‌باشی دربار محمدشاه گورکانی را بر عهده داشت. با غلبه نادر بر محمدشاه در نبرد کرنال و تسلط ایرانیان بر گورکانیان، پادشاه ایران در زمان بازگشت به ایران در کنار آوردن غنایم مادی و فرهنگی بسیار از جمله کتاب‌های خطی بسیار نفیس، جمعی از علما و دانشمندان آن سامان را با خود به ایران آورد (ن.ک: ژان‌اوتر، ۱۳۶۳:۲۰۷)؛ از جمله افراد صاحب نام و مشهور این گروه از علما، علوی‌خان بود. آوازه این طبیب بزرگ در دربار گورکانیان به اندازه‌ای بود که نادر از همان ابتدا وی را به سمت حکیم‌باشی دربار خود ملقب نمود. امنیت یافتن ایران در سال‌های نخستین سلسله افشار و نیاز نادرشاه به طبیعی، جهت برجسته‌نمودن دربار خود با حضور دانشمندان و اطباء و خدمت به ابنای وطن در آمدن علوی‌خان به ایران بی‌تأثیر نبود (ر.ک: کشمیری، ۱۹۷۰:۷۷؛ لکه‌هارت، ۱۳۷۹:۳۸۵).

تبخّر بالای این پزشک نامدار را می‌توان با تشخیص بیماری شاه و علل بروز آن و مداوا با تجویز دارو و دستور به کار بستن رژیم غذایی و از همه مهمتر توصیه‌هایی در مورد وضعیت روحی شاه و راه‌های مقابله با مشکلات عصبی و فشارهای روحی او به خوبی شناخت. توجه نادر به این توصیه‌ها و اعمال دستورهای پزشکی سبب بهبودی کامل او گردید. علوی‌خان پس از دو سال اقامت و طبابت در دربار نادرشاه، طبق قرار قبلی برای انجام فریضه حج به مکه رفت ولی برخلاف قول خود به ایران بازنگشت و به‌رغم درخواست‌های مکرر شاه، همچنان در هند ماندگار شد. تبخّر این طبیب نامدار و آخرین پزشک بزرگ ایرانیان و دانش وسیع و شهرت کم‌نظیر او در سطح آسیا و حتی اروپا، خاطره اطباء مشهور تاریخ پزشکی از جمله ابوعلی سینا و زکریای رازی را در ذهن تداعی می‌کند. همین امر سبب گردید او را تالی ابوعلی سینا و زکریای رازی بدانند (شعبانی، ۱۳۷۷:۱۲۹؛ مهراز، ۱۳۴۸:۳۳۷).

در مورد علت بازگشت علوی‌خان به هندوستان و عدم تمایل او به حضور در دربار نادرشاه منابع سکوت نموده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به وضعیت وخیم روحی پادشاه افشار پس از مراجعت از هندوستان و کور نمودن فرزند بزرگ خود رضاقلی میرزا و تشدید بیماری‌های او پس از مداوای کامل، علوی‌خان اساس این بیماری‌ها را در مشکلات عصبی و روحی دانست و از آنجایی که در دربار حضور داشت، مطمئن بود وضعیت روحی شاه روز به روز وخیم‌تر و در نتیجه بیماری او نیز تشدید خواهد یافت و درمان‌های او نیز تأثیری نخواهد داشت. با تشدید وضعیت روحی شاه در سالهای پایانی سلطنت او، بیماری‌های جسمی او نیز تشدید یافت و اطباء دیگر، حتی پزشکان اروپایی نتوانستند شاه

را درمان نمایند. این موضوع نشان از توجه بالای علوی‌خان به مسائل روحی و روانی در امر طبابت بود.

علوی‌خان در سال ۱۱۶۲ هـ. ق در هند بدرود حیات گفت و در جوار مرقد نظام‌الدین اولیاء به خاک سپرده شد (کشمیری، ۱۹۷۰: ۱۱۵-۱۱۲ و ۱۶۶-۱۶۵؛ الگود، ۱۳۷۵: ۱۳۰؛ گلشنی، ۲۰۱۲: ۴۹). او در دوران حیات خود آثار متعددی در زمینه طبابت از خود به یادگار گذاشت. از جمله معروف‌ترین آنها می‌توان به کتب ذیل اشاره نمود:

۱- جمع الجوامع (قراباذین): اهمیت این کتاب به اندازه‌ای بود که در حدود ۲۰۰ سال از منابع عمده تدریس پزشکی و درمان بیماریها در ایران و هند محسوب می‌شد. در این کتاب به ساخت داروهای مرکب و چگونگی ترکیب داروهای گیاهی و خواص آنها اشاره شده است. می‌توان مدعی بود علوی‌خان با حضور در هندوستان و آشنایی بیشتر با گیاهان دارویی آنجا، به نوعی به کاملتر شدن پزشکی ایران کمک نمود و با تلفیق دانش پزشکی هند و ایران به غنای این علم افزود. در این کتاب همچنین به طور دقیق برخی از امراض سخت از جمله بیماری‌های کلیوی و مجاری ادرار مورد بحث و بررسی قرار گرفته و چگونگی درمان آنها و شیوه پیشگیری از آن مورد توجه قرار گرفته است.

۲- احوال اعضاء النفس: در اثر مزبور درباره دستگا تنفسی، چگونگی بیماری و شیوه درمان آن بحث شده است.

۳- انبیات: در این کتاب از گیاهان، بخصوص آنهایی که کاربرد دارویی داشتند و خواص آنها سخن به میان آمده است.

۴- علاج الامراض: در این اثر به راه‌های درمان امراض مختلف اشاره و مطالب بسیار مهمی در مورد بیماری‌ها و علائم آنها به بحث گذاشته شده است.

۵- آثار الباقیه در طب و داروشناسی

۶- التحفة العلویة والایضاح العلیه

۷- عشره کامله

۸- شرح بر موجز قانون (الگود، ۱۳۷۵: ۱۰۴؛ گلشنی، ۲۰۱۲: ۴۹).

علاوه بر تألیف کتاب‌های یادشده در حوزه پزشکی، علوی‌خان از طریق پرورش شاگردان متعدد و مبرز، فعالیت‌های خود را در این حوزه کامل نمود. از جمله این شاگردان می‌توان به شیخ محمدحسین حکیم الملک (شهرت)، محمداسماعیل (معروف به اکبر آبادی)، سید نورالله صاحب کتاب انوار العلاج، حکیم شهبازخان صاحب کتاب اکسیر اعظم، حکیم ثناءالله صاحب کتاب طب ثنایی، میرحسین صاحب کتاب طب میرحسین، حکیم اکمل و حکیم اجمل اشاره کرد (الگود، ۲۵۳۶: ۴۶۵؛ گلشنی، ۲۰۱۲: ۴۹).

۲-۱-۲-۲. میرزا عبدالباقی (طیب اصفهانی)

میرزا عبدالباقی معروف به طیب اصفهانی از سادات موسوی در سال ۱۱۲۷ هـ. ق در اصفهان دیده به جهان گشود. پدرش میرزا عبدالرحیم پزشک و حکیم‌باشی دربار شاه‌سلطان حسین صفوی بود. او علاوه بر شاعری، حرفه پدر در علم طبابت را دنبال و به درجه کمال رساند. او مدتی با لقب حکیم‌باشی در دربار نادر به عنوان پزشک مخصوص به طبابت پرداخت. ویژگی‌های شخصیتی و درایت میرزا عبدالباقی موجب شد تا علاوه بر طبابت، در امور سیاسی و اداره حکومت نیز مورد مشورت نادر قرار گرفته و از جایگاه سیاسی برجسته‌ای نیز برخوردار گردد (الگود، ۱۳۷۵: ۱۲۱؛ قدوسی، ۱۳۳۹: ۵۲۶؛ شعبانی، ۱۳۷۷: ۵۲۳)، به جهت همین جایگاه سیاسی پس از مرگ نادر مدتی به سمت کلانتر اصفهان منصوب گردید. وی در شعر و شاعری نیز تبحر داشت و به عنوان طیب تخلص می‌نمود. مجموعه اشعار و دیوان او باقی مانده است (طیب اصفهانی، ۱۳۷۷؛ گلشن مراد، ۱۳۶۹: ۴۲۵).

۲-۱-۲-۳. مسیحای اصفهانی

حکیم مسیحای اصفهانی در زمره دانشمندان و اساتید برجسته علم طب و داروشناسی در این دوره است. از فعالیت‌های پزشکی او در این زمان اطلاعات چندانی در دست نیست. از او به عنوان طیبی که شاگردان زیادی در این عرصه تربیت نمود یاد شده است. محمدعلی حزین صاحب کتاب تذکره حزین - که در علم طب درخشش چندانی نیافت - از جمله شاگردان او به شمار می‌آید. وی در رابطه با استاد خود می‌نویسد: «در آن اوان فقیر را به تحصیل میل افتاد، قدری از کلیات قانون [ابوعلی سینا] و بعضی از مقاصد آن را من نزد جالینوس الزمان حکیم مسیحای مشهور که طیبی دانشمند و معمر بود و به معالجه مرض و تعلیم اکثر اطبای آن شهر می‌پرداخت، استفاده نمودم.» (حزین، ۱۳۷۵: ۱۷۰).

۲-۱-۲-۴. سید احمد هاتف اصفهانی

سید احمد هاتف در علم طب از تبحر و تجربه لازم و کافی برخوردار و در زمره سرآمدان دانش مزبور در زمانه خود به حساب می‌آید. او علاوه بر تخصص در طب در زمینه ادبیات پارسی و عربی نیز سمت استادی داشت (قدوسی، ۱۳۳۹: ۵۲۴).

۲-۱-۲-۵. میرزا شریف

میرزا شریف ضمن آراستگی به اخلاق اسلامی و سجایای انسانی در علم طب از مهارت و دانش لازم برخوردار بوده است. وی در مداوای بیماران به صورت عملی و تجربی تبحر خود را بارها به اثبات رساند (حزین، ۱۳۷۵: ۱۷۴).

۲-۱-۲-۶. میر سیدمحمد شعله اصفهانی

میر سیدمحمد از طبیبان حاذق زمانه مورد بحث و از جایگاه، منزلت و احترام ویژه‌ای در میان مردم برخوردار بود. وی در سال ۱۱۵۰ وفات یافت (قدوسی، ۱۳۳۹: ۵۲۳).

۲-۱-۲-۷. میرزا ناصر

از میرزا ناصر به عنوان یکی از اطبای زمان مورد بحث سخن به میان آمده است. وی در ۱۱۹۲ وفات یافت. (الگود، ۱۳۷۵: ۱۳۱).

۲-۱-۲-۸. میرزا تار

منابع غربی از طبیب مذکور بدون توضیح کافی با لقب حکیم‌باشی یاد نموده‌اند. (الگود، ۱۳۷۵: ۱۲۲؛ همان، ۲۵۳۶: ۴۷۲).

۲-۲-۲. اطبای فرنگی

از اوایل دوره صفوی با حضور هیأت‌های تجاری - مذهبی در ایران، شاهد حضور برخی پزشکان اروپایی در کشور هستیم. در زمان مورد بحث علم پزشکی در اروپا مراحل نوزایی خود را آغاز کرده بود. بنابراین پزشکان ایرانی تا اواخر دوره مورد بحث هنوز اهمیت و جایگاه علمی خود را حفظ نموده و به نوعی علوم طبابت مسلمانان چندان از پزشکان دنیای غرب عقب نبود. پزشکان غربی که در ابتدا برای مداوای افراد هیأت‌های تجاری و مبلغان مذهبی و مسیحی به ایران آمدند، به مرور در میان برخی از ایرانیان اهمیت یافتند. فعالیت‌های میسیونرهای مذهبی که برای تبلیغ دین خود آمده و یکی از راههای اشاعه آن را توجه به بیماران و درمان آنها می‌دانستند، سبب گردید برخی از آنان تنها در جهت مقاصد مذهبی یا سیاسی و تجاری، با اطلاع سطحی از مسائل پزشکی وارد این حرفه شده و اقداماتی در این زمینه انجام دهند. در دسترس داشتن برخی داروهای معمولی و ارائه آنها به بیماران، سبب جلب توجه عمال حکومتی و کارگزاران کشور به آنان گردید. این امر در حالی بود که آنان در معالجه بسیاری از امراض توانایی لازم را نداشتند. چنانچه در معرفی پزشکان غربی این دوره اشاره خواهد شد، آنان ضعف خود را به عوامل داخلی در ایران نسبت می‌دادند. در ادامه بحث به فعالیت‌های آنان اشاره خواهیم داشت.

۲-۲-۲-۱. پیر بازن (Pere Bazin)

وی مبلغ و کشیش فرانسوی و پیرو فرقه یسوعی‌ها (ژزویت‌ها) بود. این فرقه اعتقاد خود را بر سه اصل پرهیزگاری، درویشی و فرمانبری بنیاد نهاده بودند. فعالیت‌های این فرقه مسیحی در راستای اشاعه اعتقادات خود در ایران به زمان صفویان باز می‌گشت. حضور بازن در ایران نیز به جهت تحقق اهداف مذهبی بود. وی همانند اغلب پزشکان غربی حاضر در ایران متخصص واقعی در امر پزشکی نبود و اطلاعات سطحی در این زمینه داشت. وی برای تبلیغ فرقه خود با ادعای وقوف به علم پزشکی و با در اختیار داشتن مقداری دارو

جهت مداوای بیماری‌های عادی، مدتی در شمال ایران توانست برنامه‌های تبلیغی خود را با فعالیت پزشکی دنبال نماید. (بازن، ۱۳۴۰: ۷۵، ۲۹، ۵؛ شعبانی، ۱۳۷۷: ۱۶۸/۱؛ الگود، ۱۳۷۵: ۱۱۹).

منابع اروپایی مدعی هستند با اصرار نادرشاه از انگلیسیان در جهت معرفی یک پزشک حاذق جهت درمان بیماری خود، رؤسای کمپانی هند شرقی انگلیس در ۱۷۴۶ م. / ۱۱۵۹ هـ. ق. در جهت حفظ منافع تجاری و مذهبی خود در ایران، بازن را به دربار شاه معرفی نمودند. سکوت منابع ایرانی در اصرار شاه در جهت استفاده از یک پزشک اروپایی، شاید بر این اساس باشد که خود نمایندگان تجاری هند شرقی برای حفظ منافع و موقعیت تجاری خود، فرد یاد شده را به شاه معرفی نمودند. با توجه به اینکه دربار نادرشاه پزشکان ایرانی حاذقی داشت؛ اگر سخنان عوامل کمپانی هند شرقی را درست بدانیم آنها با معرفی بازن که دانش لازم و کافی در زمینه پزشکی نداشت، برخلاف قول خود در معرفی پزشک حاذق عمل کردند. از سویی دیگر آنان بی‌میل نبودند نادرشاه با بیماری‌های خود تحلیل رفته، تا آنان اقدام‌های استعماری خود در هندوستان را بدون مدعی قدرتمندی چون او پی گیرند. به هر جهت منابع غربی در اهمیت جلوه‌دادن حضور بازن مدعی هستند که او با وجود چند پزشک ایرانی مورد توجه نادرشاه قرار گرفت و سمت حکیم‌باشی را احراز نمود. بازن مدعی است که به رغم حسادت پزشکان ایران در مداوای بیماری‌های شاه (سوء هاضمه، ناراحتی کبد و بواسیر) توفیقاتی داشته؛ هرچند شرایط روحی، مداوای قطعی او را با مشکل مواجه ساخته است. پزشک مزبور تا پایان حیات نادر در دربار حضور داشت و جایگاه خود را حفظ نمود. با مرگ نادر بازن به جهت تبلیغ فرقه خود به چین رفت و در آنجا نیز بدرود حیات گفت. (بازن، ۱۳۴۰: ۳۲-۲۹؛ الگود، ۱۳۷۵: ۱۲۱-۱۱۹؛ اکسورتی، ۱۳۸۸: ۳۶۰؛ مینورسکی، ۱۳۸۱: ۳۸۶).

۲-۲-۲-۲ دامیان (Damien)

مدعی دیگر عرصه پزشکی در دربار نادرشاه فردریک دامیان بود. او نیز همانند بازن اهداف سیاسی - مذهبی خاص خود را دنبال می‌نمود و تخصصی در علم پزشکی نداشت، لیکن با ترفندهای گوناگون خود را پزشک معرفی نمود و وارد دربار نادرشاه گردید. توجه به مسائل مذهبی و تبلیغ فرقه یسوعی را می‌توان از فعالیت‌های گسترده دامیان در این زمان مشاهده نمود. او مدتی به انجام مناظره و گفتگو با مسلمانان ایرانی پرداخت. با رفتن علوی‌خان، پزشک مخصوص شاه، دامیان توانست به عنوان پزشک وارد دربار گردد. باز مطابق با گفته منابع غربی او توانست در تشخیص و درمان بیماری‌های شاه موفقیت‌هایی را به دست آورد. ادعایی که با واقعیت‌های تاریخی همخوانی چندانی ندارد. (لکه‌هارت، ۱۳۷۹: ۳۸۵؛ کارملیتها، ۱۳۸۱: ۹۵-۶۵؛ الگود، ۱۳۷۵: ۴۱۴، ۱۲۳، ۱۱۹؛ قدوسی، ۱۳۳۹: ۸-)

۵۰۷). هرچند الگود مدعی است که دامیان در نهایت صمیمیت به مدت پنج سال در دربار ایران خدمت نمود، اما می‌افزاید که او به دلیل عدم علاقه واقعی به طبابت جانشین مناسبی برای علوی‌خان محسوب نمی‌گردید و بیشتر در راستای فعالیت‌های مذهبی اقدام می‌نمود (الگود، ۲۵۳۶: ۴۶۶). این گفته به خوبی گواه بر این موضوع است که وی تخصصی در امر پزشکی نداشت و تنها در جهت مقاصد مذهبی خود وارد این حیطه شده بود.

۲-۲-۳. دیگر پزشکان

در منابع این دوره نامهای دیگری از پزشکان غربی ذکر شده که اطلاعات چندانی از آنها وجود ندارد. اغلب آنها در جهت تبلیغ دین مسیح و جذب پیروانی از میان مسلمانان و نیز ایجاد بستری مناسب برای فعالیت‌های تجاری و اقتصادی کمپانی‌های اروپایی فعالیت می‌نمودند. به این جهت داده‌های مربوط به فعالیت پزشکی آنان بسیار محدود و ناچیز است. از جمله این افراد می‌توان به دکتر لرچ (Lerch)، دکتر هارد کاستل (Hard Castle)، دکتر ایساک (Isaac)، دکتر امانوئل کارو (Emmanul Caro)، دکتر جان کوک (John Cook)، دکتر شنز (Schnese)، دکتر پارکر (Parker)، دکتر ایوس (Ives) و دکتر هرمت (Hermet) اشاره نمود (الگود، ۱۳۷۵: ۴۶۹، ۴۶۸، ۴۶۴، ۱۲۴، ۱۰۸).

۲-۲-۳. بیماری‌های رایج و درمان آنها

برخی مورخان و گزارشگران دوره افشاریه به گونه‌ای گذرا و بدون شرح، از شیوع مکرر بیماری‌های وبا، طاعون و مالاریا سخن به میان آورده‌اند. ابتلا به بیماری طاعون در آن زمان شیوع بیشتری داشت و سبب تلفات جانی بسیاری برای مردم بود. تنها روش مرسوم جهت مقابله با بیماری‌های یاد شده فرار و مهاجرت فوری اهالی به نقاط دیگر بود. این رویه پیامدهای زیان‌بار روانی و اقتصادی بسیاری بر جای نهاد (مروی، ۱۳۶۹: ۶۶۵/۲، ۶۶۴، ۶۵۹؛ لکه‌هارت، ۱۳۷۹: ۶۰۵؛ آکسورتی، ۱۳۸۸: ۳۶۰).

داروهای تجویز شده توسط اطباء ایرانی برگرفته از کتب طبی و داروشناسی پزشکان متقدم ایرانی و به طور عمده معطوف به استفاده از داروهای گیاهی، استفاده از مخدرها، پرهیزهای غذایی و یا تجویز غذاهای خاص بود. داروهای تجویزی در شفای بیماری‌های ساده و معمولی بی‌تأثیر نبود؛ لیکن در مداوای بیماری‌های سخت و صعب‌العلاج آثار اندکی به جای می‌گذاشت، تا آنجا که گاه موجبات خشم و نارضایتی بیماران و بستگان آنها را نیز فراهم می‌ساخت. یکی از گزارشگران غربی ساکن در اصفهان در محدوده سال‌های ۱۱۴۷ هـ. ق- ۱۷۳۵ م. با صحنه گذاشتن بر مطالبی که اشاره گردید می‌افزاید: پزشکان ایرانی برخلاف پزشکان غربی بر استفاده از گیاهان دارویی تأکید دارند و در نسخه‌های صادرشده آنان استفاده از کانی‌ها و همچنین خون‌گرفتن از بیماران چندان

مرسوم نیست (ژان اوتر، ۱۳۶۳: ۹۲-۹۱)؛ هر چند می‌بایست سخنان راویان غربی را در این حوزه با تأمل بیشتری مورد مطالعه قرار داد.

۳-۲. **طب و طبابت در عهد زندیه (۱۱۶۳ هـ. ق/ ۱۷۴۹ م. - ۱۲۰۹ هـ. ق/ ۱۷۹۴ م.)**
وضعیت طبابت در این دوره تداوم وضعیت دوره افشاریه است. حضور چند پزشک سرشناس ایرانی در این زمان و همچنین فعالیت‌های برخی از پزشکان غربی از موضوعات درخور تأمل در این مقطع تاریخی است. در ادامه گفتار با عطف به داده‌های تاریخی چگونگی طب و طبابت عهد مذکور را مورد بررسی قرار می‌دهیم

۲-۳-۱. اطبای ایرانی

۲-۳-۱-۱. میرزا محمد نصیر

میرزا محمد نصیر فرزند میرزا عبدالله طیب از علما؛ مشاهیر و حکیم‌باشی مخصوص کریم‌خان و خاندان زندیه بود. مورخان از او به جهت تبخّر و دانش در زمینه‌های مختلف علوم با القابی چون مسیح‌زمان، طور سینای حکمت، بقراط، ارسطو، ابوریحان، افلاطون و جالینوس یاد کرده‌اند (کاشانی، ۱۳۶۹: ۳۹۲ و ۲۴۹؛ دنبلی، ۱۳۴۹: ۹-۱۶۸ و ۳-۱۶۲؛ کلانتر، ۱۳۶۲: ۵۹). وی در دانش پزشکی و داروشناسی تجربه‌ی والایی داشت. شهرت، تبحر و عمل به اخلاق پزشکی سبب گردید تا بیماران بسیاری از اقوام و ادیان مختلف و از مناطق دور و نزدیک به او مراجعه نمایند. مؤلف گلشن مراد در این زمینه می‌نویسد:

نظر به اینکه در صناعت طب کامل بودند بعضی اوقات به معالجه مرضی حسب الاستدعای احباء و اصداقا قیام می‌نمودند و آثار غریبه‌ای از آن جناب به ظهور می‌رسید. به نحوی که اطبای معاصر، دستورالعمل بقراط و جالینوس را بر طاق نسیان گذارده، اقتدا به ایشان و در معالجات مرض استعمال

از رأی شریفشان نموده به استعلاج خلایق مشغول می‌شدند. (غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۳۹۲)

میرزا محمد نصیر در معاینه بیماران دقت خاصی داشت و به مشاهدات تجربی وضعیت بیمار و علائم آن از جمله معاینه نبض، مشاهده ادرار در شیشه‌های مخصوص اهمیت بسیار می‌داد؛ و مطابق با مشاهدات خود نسخه صادر می‌کرد (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ ۳-۱۶۲). او در زمینه پزشکی چندین کتاب به رشته تحریر در آورد. کتب مزبور در زمان حیاتش و حتی در دوره‌های بعد از مراجع مهم علم پزشکی محسوب می‌شدند. از جمله این کتب می‌توان به کتاب *اساس الصحه*، رساله *موسیقی و نسبت آن با علم طب*، کتاب *شفاء الاسقام* (نسخه‌ای مختصر و سودمند در علم طب) نام برد. (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/ ۱۷۰-۱۶۸؛ وزه‌رام، ۱۳۶۶: ۹-۱۶۸) وی در شاعری نیز تبخّر داشت. مثنوی مشهورش تحت عنوان *پیر و جوان بارها* تجدید چاپ شده است. میرزا محمد نصیر در سال ۱۱۹۱ هـ. ق در شیراز وفات یافت (کاشانی، ۱۳۶۹: ۳۹۲).

۲-۳-۱-۲. میرزا محمدامین

میرزا محمدامین در زمره طبیبان خاص دربار و از شهرت و جایگاه ویژه برخوردار بود. وی در برخی عملیات‌های نظامی و اردوگشی‌ها همراهی و مشارکت و ارتباط نزدیکی با کارگزاران و فرماندهان نظامی داشت (همان، ۱۹۰-۱۸۸).

۲-۳-۱-۳. میرزا محمد مسیح

وی با لقب «حکیم‌باشی سرکار خاصه شریفه» در علم طب و داروشناسی و در مقایسه با بسیاری از حکمای آن عهد نمود و برجستگی ویژه داشت (آصف، ۱۳۴۸:۴۰۴؛ غفاری کاشانی، ۱۳۶۹:۶۸۵).

۲-۳-۱-۴. حاجی ربیع

حاجی ربیع از جمله پزشکان مشهور این دوره و ملقب به جراح بود. وی مدعی بود در مداوای بیماری‌ها از جمله بیماری‌های گوش تبحر خاصی دارد. میرزا محمد، کلانتر فارس به لحاظ ابتلا به این بیماری از جمله مراجعین به حاجی ربیع بود. میرزا محمد کلانتر در خاطرات خود اشاره می‌نماید که این پزشک در قبال دریافت وجهی معین جهت اجرت متعهد گردید، بیماری او را درمان نماید. به این جهت به مدت ۲۶ روز با روشی دردناک موسوم به قلیان جیوه به مداوا مبادرت نمود ولی نتیجه مطلوبی به رغم صدمات وارده جسمی در پی نداشت (کلانتر، ۱۳۶۲: ۲-۶۱).

منابع این دوره از اطباء دیگری در این دوره نام برده‌اند. هرچند از فعالیت‌های آنان در عرصه پزشکی سخنی به میان نیامده و تنها به ذکر مشخصات و اسامی آنان اکتفا نموده‌اند؛ از جمله این اطباء می‌توان به میرزا احمد حکیم اصفهانی، میرزا محسن موسوی اصفهانی، از اطباء سرکار خاصه شریفه، میرزا علیرضا اصفهانی، میرزا ابراهیم، میرزا تراب اصفهانی، میرزا عابد اصفهانی، حاجی آقا بابای اصفهانی، میرزا عبدالله اصفهانی و سید میرزا اصفهانی و سید احمد هاتف اشاره نمود (دنبلی، ۱۳۴۹: ۱/۳۲۵؛ آصف، ۱۳۴۸:۴۰۵؛ غفاری کاشانی، ۱۳۶۹: ۶۸۵ و ۶۸۴ و ۳۷۶؛ گلستانه، ۱۳۹۱:۲۶۱).

۲-۳-۲. اطباء فرنگی

همانند دوره افشار، حضور پزشکان مسیحی در راستای تبلیغات دینی، نفوذ و حفظ منافع تجاری و اقتصادی همچنان در ایران استمرار یافت. سیریل الگود محقق غربی نیز این ادعا را تأیید می‌نماید. به گفته او وجود پزشکان غربی در جامعه ایرانی و به ویژه در دربار شاه و مقامات عالیه در راستای حفظ جان و منافع اروپاییان کارآمد بوده است (الگود، ۱۳۵۶:۴۷۷). محقق مزبور اشاره می‌نماید که پزشکان حاذق و کارآزموده و حاذق غربی مصدر خدمات مهمی شده‌اند؛ در حالی که می‌دانیم اغلب آنان ناکارآزموده و فاقد تخصص علمی در زمینه پزشکی بودند. پزشکانی که تخصصی در زمینه علوم جدید

پزشکی داشتند، اغلب در بنادر جنوبی و مراکز تجاری کمپانی‌های انگلیسی فعالیت داشتند. آنان بیمارستان‌های کوچکی نیز در محل تجارت‌خانه‌های خود تأسیس می‌کردند. این بیمارستانها جنبه عمومی نداشتند و با تغییر محل تجاری برچیده می‌شدند؛ مثلاً در زمان فعالیت انگلیسی‌ها در بوشهر، بیمارستانی نیز آنجا دایر و با رفتن عوامل کمپانی به بصره این بیمارستان نیز برچیده شد (الگود، ۱۳۵۶: ۴۸۰).

از معدود پزشکان فرنگی این دوره می‌توان به مین رینگ (mean ring) جراح مقیم در بیمارستان وابسته به یک شرکت تجاری غربی در بوشهر، آیوز (Ause) پزشک وابسته و مخصوص یک شرکت تجاری، غربی، دن امانوئل کارو (Don Emanuel Caro) مدعی طبابت اشاره کرد. در این میان برخی از این پزشکان از جمله آیوز چگونگی درمان برخی بیماریها، به وسیله گیاهان و داروهای شناخته شده توسط پزشکان ایرانی را عالی توصیف می‌کردند (الگود، ۱۳۵۶: ۴۸۰-۴۷۹). کارو در زمره مدعیان علم طبابت بود که با مقاصد مذهبی و سیاسی از دربار واتیکان به ایران مأموریت یافت. او مدت زمانی ضمن اداره کلیسای شهر رشت سمت حکیم‌باشی حاکم گیلان را نیز عهده‌دار بود. به محض دریافت خبر ورود کشتی برای جایگزینی او، با به فروش رساندن اموال کلیسا و ادعای پذیرش دین اسلام به شیراز رفت تا شاید در دربار کریم‌خان زند جایگاهی بیابد. به نظر می‌رسد موفق به حضور در دربار نشده است؛ لیکن منابع از امرارمعاش او از طریق طبابت در شیراز و گرایش به دین یهود سخن به میان آورده‌اند (الگود، ۱۳۷۵: ۶-۱۲۵).

۲-۳-۳. بیماری‌های رایج و درمان آنها

میرزا محمد کلانتر در گزارش تاریخی خود از آن دوره از بیماری‌های رایج همانند اسهال، درد مفاصل و مداوای آن با داغ نمودن، برص، سرسام، جذام، کری و کوری یاد کرده است. (کلانتر، ۱۳۶۲: ۵۰) بیماری طاعون در این زمان نیز رایج و شایع و به لحاظ تلفات بالای انسانی از آن به بلیه تعبیر شده است. به محض شیوع این بیماری در شهرها قرنطینه به سختی اجرا می‌گشت تا به سایر نقاط سرایت ننماید (خورموجی، ۱۳۸۰: ۴۷۱؛ الگود، ۱۳۵۶: ۴۸۱؛ نوایی، ۱۳۷۶: ۸۳؛ هدایت، ۱۳۸۵: ۷۲۰/۸/۱) از دیگر امراض عمومی این دوره به استسقا، خناق، قولنج، سل و مالاریا (تب نوبه) اشاره شده است. در خصوص نحوه اقدام و راه‌های معالجه و درمان اغلب این امراض اطلاع مفید و قابل توجهی در دسترس نیست (غفاری کاشانی، ۱۴۰۴ق: ۴۲۲؛ نوایی، ۱۳۷۶: ۶۱).

۳. نتیجه‌گیری

حیات پزشکی ایران در دوره سلسله‌های افشاریه و زندیه آخرین حیات پرفروغ پزشکی تمدن اسلامی - ایرانی را سپری نمود. حضور تعدادی از اطباء نامدار ایرانی در این دوران

که متأثر از مکتب بزرگان همچون ابن سینا بودند بر اهمیت تاریخ پزشکی این دوران افزود. تألیف و شرح کتب بسیاری در زمینه علم پزشکی نشان از توان و تبحر بالای پزشکان این دوره است. شناخت دقیق گیاهان دارویی و نحوه ترکیب آنها، بخصوص پس از مرآده با پزشکی هندوستان و خواص گیاهان دارویی آن مناطق، بر دانش علم مزبور در این دوران افزود. توجه به مسائل روحی و روانی در درمان بیماریها و تأکید در حفظ آرامش روان بیماران از مسائل مورد توجه اطباء این دوران بود. توجه به سایر مسائل پزشکی بخصوص بررسی دقیق علائم بیماران و فعالیت‌های تجربی در این زمینه از جمله مشاهده ادرار بیماران، نشان از اهمیت مباحث تجربی در درمان بیماری‌های این دوران است. در این زمان شاهد حضور مدعیان پزشکی غربی در ایران نیز هستیم؛ هرچند علم پزشکی آنان در مراحل نوزایی خود قرار داشت و آنان برتری محسوسی نسبت به دانش پزشکی ایران نداشتند و گاهی از داروهای گیاهی این دوران در درمان سریع بیماریها تعجب می‌نمودند. به رغم این رویه، نوع نگاه شرق‌شناسی آنان و تأکید بر برتری غرب بر شرق بخصوص در حیطه پزشکی در میان آثار غربیان در آن زمان و محققین دوره بعد، بسیار مشاهده می‌شود؛ به این جهت می‌بایست با احتیاط منابع آنها را استفاده نمود؛ هرچند با کمی دقت در عبارات همین منابع می‌توان پی به مدعای دروغین آنان برد، به طوری که یکی از همین محققین غربی در چند جا به صورت غیرمستقیم پزشکان غربی این دوران را بی‌علاقه به امور پزشکی و راغب به مسائل دینی معرفی می‌نماید. اغلب این به ظاهر پزشکان با همراه داشتن مقداری دارو درمان‌های جزئی در جهت تبلیغ فرقه‌های دینی خود فعالیت و استفاده می‌کردند. برخی از آنان نیز به خدمت مراکز تجاری و کمپانی استعمارگر هند شرقی پیوسته و در جهت منافع سیاسی و تجاری آنان فعالیت می‌نمودند.

کتابنامه

- آصف، محمدهاشم. (رستم الحکماء)، (۱۳۴۸). *رستم‌التواریخ*. تهران: چاپ تابان.
- استرآبادی، میرزاهدی. (۱۳۹۰). *جهانگشای نادری*. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- الگود، سیریل. (۱۳۵۶). *تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی*. ترجمه باهر فرقانی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- الگود، سیریل. (۱۳۷۵). *طب در دوره صفویه، ترجمه محسن جاویدان*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- امداد، حسن. (بی‌تا). *شیراز در گذشته و حال*. شیراز: اتحادیه مطبوعاتی فارس، چاپ موسوی.
- بازن، پریر. (۱۳۴۰). *نامه‌های طیب نادرشاه*. ترجمه علی اصغر حریری. تهران: چاپ تابان.

- موسوی بجنوردی، کاظم. (۱۳۹۶). *تاریخ جامع ایران*. جلد ۱۴. چاپ سوم. تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- جان پری. (۱۳۸۳). *کریم خان زند*. تاریخ ایران بین سالهای ۱۷۷۹-۱۷۴۷. ترجمه علی محمد ساکی. تهران: انتشارات آسونه.
- حزین، محمدعلی. (۱۳۷۵). *تاریخ و سفرنامه حزین*. تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خورموجی، میرزا جعفر. (۱۳۸۰). *نزهت الاخبار (تاریخ و جغرافیای فارس)*. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ. (۱۳۴۹). *تجربه الاحرار و تسلیه الابوار*. بخش نخست. تبریز: انتشارات مؤسسه تاریخ و فرهنگ ایران.
- دوکلستر. (۱۳۴۹). *تاریخ نادرشاه*. ترجمه محمدباقر امیرخانی. تهران: کتابفروشی سروش تبریز با همکاری مؤسسه فرانکلین.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۹۴). *تاریخ مردم ایران*. جلد ۱. چاپ ۱۶. تهران: امیرکبیر.
- ژان اوتر. (۱۳۳۶). *سفرنامه (عصر نادرشاه)*. ترجمه علی اقبالی، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- شعبانی، رضا. (۱۳۷۷). *تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه*. ج ۱. تهران: نشر قومس.
- صدیق، عیسی. (۱۳۳۸). *تاریخ فرهنگ ایران از آغاز تا زمان معاصر*. تهران: دانشگاه تهران.
- طبیب اصفهانی. (۱۳۷۷). *دیوان*. تهران: انتشارات سنایی.
- غفاری کاشانی، ابوالحسن. (۱۳۶۹). *گلشن مواد*. تهران: انتشارات زرین.
- غفاری کاشانی، احمد. (۱۴۰۴ هـ. ق). *تاریخ نگارستان*. تهران: کتابفروشی حافظ.
- فورد جونز، سرهار. (۱۳۵۶). *آخرین روزهای لطفعلی خان زند*. ترجمه هما ناطق - جان گرین. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- قدوسی، محمدحسین. (۱۳۳۹). *نادرنامه*. مشهد: چاپخانه خراسان.
- کلانتر، میرزا محمد. (۱۳۶۲). *روزنامه میرزا محمد کلانتر*. تهران: کتابخانه طهوری - کتابخانه سنایی.
- کشمیری، خواجه عبدالکریم. (۱۹۷۰ م). *بیان واقع*. لاهور: اداره تحقیقات پاکستان دانشگاه پنجاب.
- *گزارش کارملیتها از ایران (در دوران افشاریه و زندیه)*. (۱۳۸۱). ترجمه معصومه ارباب. تهران: نشر نی.
- گلستانه، ابوالحسن. (۱۳۴۴). *مجموعه التواریخ پس از نادر*. تصحیح مدرس رضوی. تهران: ابن سینا.

- گلشنی، سید علیرضا. (۲۰۱۲م). **میرزا هاشم علوی خان شیرازی: سفیر مکتب پزشکی شیراز در شبه قاره هند**. شیراز: دفتر مطالعات تاریخ پزشکی ایران در دانشگاه علوم پزشکی شیراز. لکهارت، لارنس. (۱۳۷۹). **ایران در زمان نادرشاه**. ترجمه مشفق همدانی. تهران: انتشارات کتابخانه ابن سینا.
- مایکل اسکورتی. (۱۳۸۸). **ایران در عصر نادر**. ترجمه صادق زیبا کلام و سید امیر نیاکویی. تهران: انتشارات روزنه.
- مروی، محمد کاظم. (۱۳۶۹). **عالم آرای نادری**. ج ۱. ج ۲. تهران: نشر علم.
- موسوی نامی اصفهانی، میرزا محمدصادق. (۱۳۶۸). **تاریخ گیتی گشا**. تهران: انتشارات اقبال.
- مهراز، رحمت الله. (۱۳۴۸). **بزرگان شیراز**. تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- مینورسکی، (۱۳۸۱). **ایران در زمان نادرشاه**. ترجمه رشید یاسمی تهران: دنیای کتاب.
- نجم آبادی، محمود. (۱۳۶۶). **تاریخ طب در ایران پس از اسلام**. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- نوایی، عبدالحسین. (۱۳۷۶). **کریم خان زند**. تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی وابسته به مؤسسه انتشارات امیر کبیر.
- ورهرام، غلامرضا. (۱۳۶۶). **تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران در عصر زند**. تهران: مؤسسه انتشارات معین.
- ویلیام فرانکلین. (۱۳۵۸). **مشاهدات سفر از بنگال به ایران**. ترجمه محسن جاویدان. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- هدایت، رضاقلی خان. (۱۳۸۵). **روضه الصفا**. ج ۹. تهران: انتشارات اساطیر.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی